

Всесвітня історія

УДК 355:94(37)“02/01”

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-4-56-23>

ЗМІНИ У ТАКТИЦІ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЕГІОНУ НА ЗЛАМІ II-I ст. до н. е.

М. А. Олійник

Українська академія друкарства

kolja4791@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1103-9707

С. М. Стрельбицька

Українська академія друкарства

sanzhuk@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4419-791X

Ключові слова: військова реформа, Гай Марій, легіон, когорта, центурія, маніпула, кіннота, легіонер.

У дослідженні розглянуто процеси часткового реформування структури легіону та деяких змін у тактиці римського війська, що відбулися на зламі II - I ст. до н. е. Синтезовано дослідження ряду сучасних дослідників стосовно часткового реформування легіону. Здійснено спробу описати та узагальнити ті зміни, які мали місце у цей період, а також нововведення, які все ще традиційно, проте помилково приписуються Гаю Марію деякими дослідниками в галузі військової історії. Доведено, що процес реформування римського війська відбувався поступово і зумовлювався не лише військовими факторами, а й політичними, суспільними та економічними факторами.

CHANGES IN THE TACTICS AND ORGANIZATION OF THE LEGION AT THE TURN OF THE 2ND - 1ST BC

M. Oliynyk

Ukrainian Academy of Printing

S. Strelbycka

Ukrainian Academy of Printing

Key words: military reform, Gaius Marius, legion, cohort, centurion, manipule, cavalry, legionary.

The study examines the processes of partial reform of the structure of the legion and some changes in the tactics of the Roman army, which occurred at the turn of the 2nd- 1st centuries BC. A study of a number of modern researchers on the partial reform of the legion has been synthesized. An attempt has been made to describe and summarize the changes that took place during that period, as well as innovations that are still traditionally but erroneously attributed to Gaius Marius by some researchers in the field of military history. Based on a number of sources and the latest research on this topic, it is proved that a number of changes in the structure of the Roman army did not occur due to the initiative of one person. They were introduced during the wars during the 2nd - first half 1st BC and were dictated by the requirements of a certain time (features of combat and its specifics, ease of movement and control of troops, etc.) It is also noted that all these transformations did not happen immediately and did not materialize in the short term. This applies to the unification of armaments, and the transition to build a legion from manipule to cohort and the introduction of a number of technical innovations. This process actually lasted for two centuries from the time of the Second Punic War to the middle of the 1st BC and did not occur only during the Jughurtine

and Cimbrian Wars. We also reviewed and refuted a number of erroneous statements and postulates about some components of the so-called Gaius Marius' military reform - the introduction of a cohorts, the withdrawal of the cavalry and velites from the legion, changes in the lineup and training of troops. We have argued that the process of reforming the Roman army took place gradually and was determined not only by military but also by political, social and economic factors.

Однією з проблем сучасного антикознання є дискурс навколо так званих реформ Гая Марія і однієї з її складових – організаційної (технічної та тактичної). До технічної можемо віднести: впровадження єдиного штандарту для легіону – орла і нової посади – аквіліфера; вдосконалення деяких видів озброєнь (наприклад, пілума); збільшення мобільності легіону за рахунок перенесення частини легіонерського реманенту з обозу до особистого багажу (поява *muli Mariani*). До тактичної – зростання ролі когорти під час шиккування (*acies duplex cohortalis*, *acies triplex cohortalis*), зміни у тактиці бою та вилучення зі складу легіону кінного підрозділу (*equites*).

Протягом останніх десяти років з'явилося чимало праць, присвячених даній проблематиці, які пропонують нове бачення і новий підхід до реформування структури легіону. Частина дослідників доводить, що такі зміни мали місце в історії (М. Олійник, К. Метью, П. Канья), інші – повністю відкидають будь які реформаторські ініціативи Гая Марія, доводячи, що в джерелах немає ніяких згадок про військову реформу, а нововведення у війську з'являлися або до консулатів Марія, або ж після них (Ж. Жеков, М. Н. Фаца, Ф. Готьє). Останні також трактують постать арпіната як переоцінену античними істориками, віддаючи першість у створенні нового типу легіону сучасникам Марія – Сципіону Еміліану, Рутилію Руфу та Суллі.

З останніх робіт, в яких окреслюються зміни в тактиці та організації нового типу легіону, варто виділити докторську дисертацію Франсуа Готьє, присвячену фінансуванню війни у Римській республіці¹. Проте, значна частина його роботи присвячена змінам у римській військовій системі Середньої та Пізньої Республіки і запереченню реформ Гая Марія². Автор здійснює детальний аналіз античних джерел, а сама робота опирається на солідну історіографічну базу. Він наголошує на тому, що приписувати Марію винайдення когортної такти-

ки – робити *argumentum ex silentio*³. У подібній манері написані наступна його стаття, яка повторює основні тези дисертації⁴. Непримиренними критиками одноосібного реформаторства легіонів Середньої Республіки залишаються Франсуа Кадю та Майкл Тейлор⁵. Кейт Джіллівер та Міхал Норберт Фаца також заперечують важливість постаті Марія в більшості системних перетворень римського війська на зламі століть, проте не відкидають його важливої заслуги в посиленні ролі нового підрозділу легіону – когорти, запровадженні легіонних орлів та реорганізації військового обозу⁶. М. Н. Фаца підтримує постулат Артура Ківні про “реформу Марія і Сулли”, а не “реформу Марія” як одноосібну, одноразову ініціативу⁷. Цікавим є бачення реформ у царині тактики сучасними істориками – фаховими військовими⁸. На нашу думку, незаслуженими є звинувачення у їхній бік М. Н. Фаці, який говорить про однобічність їхніх досліджень. Він наголошує на тому, що вони у своїх працях не лише недостатньо аналізують джерела, а й нехтують соціально-економічним та демографічним підґрунтям змін у військовій системі республіканського Риму⁹. Про-

³ Gauthier F. Financing War... P. 112.

⁴ Gauthier F. The Changing Composition of the Roman Army in the Late Republic and the So-Called “Marian-Reforms”. The Ancient History Bulletin. 2016. Vol. 30. № 3-4. P. 103-120.

⁵ Cadiou F. Les guerres en Hispania et l'émergence de la Cohorte Légionnaire dans l'armée romaine sous la République: une révision critique. Gladius. 2001. Vol. 21. P. 167-182; Taylor M. J. Tactical Reform in the Late Roman Republic : Te View from Italy. Historia. 2019/1. № 68. P. 76-94.

⁶ Faszczka M. N. Bunt w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88-30 przed Chr.). Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2014. S. 40; Gilliver C. M. The Roman Art of War. Gloucestershire : Tempus Pub Ltd, 2001. P. 18.

⁷ Faszczka M. R. “Reformy Mariusza” i ich prawdziwi autorzy. Nowy Filomata. 2002. № 1. S. 86.

⁸ Graczkowski A. O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.). Zabrze-Tarnowskie Góry : Infot Editions, 2019. 559 s.; Nagy B. J. Maniples to Cohort : An Examination of Military Innovation and Reform in the Roman Republic. A thesis presented to the Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College in partial fulfillment of the requirements for the degree. Master of military art and science : Military Science. Fort Leavenworth : Create Space Independent Publishing Platform, 2015. 128 p.

⁹ Faszczka M. N. O reformie, której nie było (Andrzej Graczkowski. O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii

¹ Gauthier F. Financing War in the Roman Republic 201 BCE - 14 CE. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal : McGill University, 2015. 263 p.

² Gauthier F. Financing War... P. 85-196.

те, їх можна зрозуміти, адже в силу особливостей їхньої професії – викладача історії у військовому навчальному закладі, ті не вдаються у побічні чинники перетворень, зосереджуючись на тому що їм ближче – на військовому мистецтві.

Для кращого розуміння технічних змін всередині римського війська, які відбулися на зламі II – I ст. до н. е., варто розглянути структуру тогочасного маніпулярного легіону. Точний час його появи поки що не зовсім встановлений. Стосовно тактичного застосування, то появу маніпулярної тактики відносять до часів Самнітських воєн (343 – 290 рр. до н. е.); завершення ж цього процесу – від 280 р. до н. е. до битв на Великих Рівнинах (203 р. до н. е.) та при Замі-Нараггарі (202 р. до н. е.)¹⁰. Деякі спеціалісти по історії військового мистецтва, зокрема Ганс Дельбрюк, поділяють запровадження маніпулярної тактики після Самнітських воєн – починаючи з 290 р. до н. е., а ешелонну тактику – після Африканської кампанії Сципіона Старшого – близько 200 р. до н. е. (Polyb. 14.8.5-11, 15.9.6-7)¹¹. Німецький історик вважав за потрібне довести, що в повному об'ємі маніпулярна система могла з'явитися лише тоді, коли римська армія набула певних навичок у тривалих війнах, зокрема у часи Другої Пунічної війни (Liv. 30.33.1-3)¹². До нас дійшли детальні описи маніпулярного легіону у його класичному вигляді. Традиційно кращим і найбільш детальним відзначається опис, наданий Полібієм у його "Загальній історії" (Polyb. 6.19-42). Проте, потрібно розуміти, що історик з Мегалополісу описував ідеальний варіант римської військової організації і цей його опис стосується вже середини II ст. до н. е. (якщо бути точнішим, то приблизно 160 р. до н. е. – М.О.)¹³.

До служби у війську залучалися лише ті громадяни, які належали до перших майнових класів (*ordine*) згідно ценових списків. Вважалося, що лише той, хто володіє певним майном, здатен гідно захищати свою державу, у якій це майно набу-

лося (Plut. Mar. 9; Iul. Euphr. 12-13). З тих, хто мав право служити, формували чотири тактичні складові легіону, відповідно до їхнього віку, досвіду та майнового стану. Наймолодших і найбідніших, за шкалою набору, зараховували до велітів (лат. "швидкі"). Вони володіли найдешевшим озброєнням і під час бою були, переважно, застрільниками. Тих, хто перебував у найкращому фізичному стані, призначали до важкої піхоти і йменували принципами. Найстарших і найдосвідченіших вписували до тріаріїв, які також були важкою піхотою (Polyb. 6.22-23). Легіон містив 600 тріаріїв та по 1 200 велітів, гастатів та принципів, разом – 4 200 чоловік плюс триста кіннотників – *equites* (Polyb. 6.21)¹⁴. Ці цифри могли змінюватися, якщо під час набору зараховували більше рекрутів або через надзвичайні військові обставини держава вимагала посилення армії (Polyb. 6.21). Наприклад, у роки Третьої Македонської війни (171 – 168 рр. до н. е.) легіон містив до 6 000 – 6 200 чоловік (Liv. 42.31.2). Якщо в легіоні Тита Квінкція Фламініна, який було набрано в 198 р. до н. е., під час Другої Македонської війни (Liv. 32.8.2), перебувало 5 100 воїнів, то його чисельність зросла за рахунок посилення складу *hastates*, *principes* і *velites*, але не *triarii*. В цьому посиленому легіоні знаходилося 1 500 *hastates*, стільки ж *principes*, *velites* та 600 *triarii* (Polyb. 6.21.10). Подібним був набір легіонів ще раніше, в 216 р. до н. е., на початку Другої Пунічної війни (Liv. 22.36.3). Новий ріст чисельності легіону також відбувався за рахунок збільшення кількості принципів, гастатів та велітів. Наприклад, у легіоні чисельністю 6 200 чоловік знаходилося 1 200 велітів, а також 10 маніпулів гастатів, 10 маніпулів принципів – 200 чоловік в кожному та 10 маніпулів тріаріїв чисельністю по 100 чоловік (тобто вже 1 000 тріаріїв, а не 600, що йде врозріз зі стандартною чисельністю Полібія – М.О.)¹⁵. Деякі дослідники стверджують, що наскільки б не збільшувався склад легіону, кількість тріаріїв у ньому завжди була сталою – 600 чоловік по 60 у десяти маніпулах (див. нижче)¹⁶. Також, у випадку надзвичайних ситуацій, у легіони включали добровольців без уваги на їх вік (Liv. 42.34.11-12); деякі з них служили протягом тривалого часу, незважаючи на визначені терміни (Polyb. 6.19). Надзвичайно рідко вербували рабів (Liv. 22.57.11). Вояки

zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.). Zabrze-Tarnowskie Góry : Infort Editions, 2019. 559 s.). SAMAI V, 2020. S. 198-199.

¹⁰ Дельбрюк Г. История военного искусства. Античный мир. Германцы. Смоленск : Русич, 2003. С. 166-168; Sage M. The Army of the Roman Republic : From the Regal Period to the Army of Julius Caesar. Barnsley : Pen & Sword Military, 2018. P. 209; Nagy B. J. Maniples to Cohort ... P. 52-63; Sekunda N. Republican roman army 200-104 BC. Oxford : Osprey Publishing, 1996. P. 20.

¹¹ Дельбрюк Г. С. 119, 169-170.

¹² Дельбрюк Г. С. 167-168.

¹³ Кантор Г. Военное искусство Древнего Рима. Военная мысль античности : Сочинения древнегреческих и византийских авторов. М. : ООО "Издательство «АСТ»; СПб. : Terra Fantastica, 2002. С. 499.

¹⁴ Keppie L. The Making of the Roman Army : from Republic to Empire. London : Batsford, 1984. P. 19; Parker H. M. D. Legionary rzymskie. Oświęcim : Napoleon V, 2013. S. 14.

¹⁵ Sekunda N. P. 36.

¹⁶ Gilliver C. M. The Roman Art of War. Gloucestershire : Tempus Pub Ltd, 2001. P. 15.

у легіоні, описаному Полібієм, були розподілені по 10-ти маніпулах (*manipuli*). *Triarii* були в складі 10-ти маніпул по 60 чоловік у кожній¹⁷. Кожна з 10-ти маніпул гастатів, принципів та велітів містила 120 чоловік (Polyb. 6.24)¹⁸. Маніпула була розділена на 2 центурії (*centuriae*) з приблизно 60-ма воїнами у кожній, що є найменшою складовою одиницею легіону (Polyb. 6.24.8; Warro. Ling. 5.88). Легіон складався з 30-ти маніпул¹⁹. Центуріями командували два центуріони – старший *prior* (лат. “передній”) та молодший *posterior* (“наступний”)²⁰. Полібій і Лівій стверджують, що коли римська армія була готова для бою, маніпули розгорталися одна біля одної суцільним фронтом в три шеренги – *triplex acies* (Polyb. 6.40, 14.8; Liv. 8.8.3-13)²¹. Бій розпочинали *velites*, що прагнули не підпустити ворожих легкоозброєних воїнів. При підході ворожих вояків, веліти відходили у прогалини між маніпулами і у бій вступала перша лінія (*prima acies*) – гастатів (15 маніпулів). Якщо вони билися невдало, то поступово відходили назад, через інтервали другої шеренги (*secunda acies*) з *principes* (15 маніпулів), і тепер вже принципи вступали в бій, а *hastati* слідували за ними²². Тим часом, досвідчені воїни третьої шеренги, так звані *triarii*, чекали, присівши на правому коліні, сховавшись за щитом і виставивши списи вгору (Liv. 8.8.10). Якщо бій складався невдало, гастати і принципи відходили за тріаріїв, після чого ті підіймалися, швидко замикали стрій, закриваючи інтервали в своїй лінії, і нападали на ворога єдиної суцільною стіною (Liv. 8.8.13)²³. Воїни усіх трьох шеренг мали великий продовгастих щит (*scutum*). Лівій не повідомляє, яку наступальну зброю мали гастати і принципи в той час, тільки про тріаріїв пише, що у них були списи (*hastae*) (Liv. 8.8.10). Полібій говорить про металну зброю гастатів і принципів – *ύσσοί*, яка більше відома нам як дротик – *pilum* (Polyb. 6.23). Отже, маніпулярний легіон був надзвичайно ефективним для відбиття фронтального удару ворожих рядів²⁴.

Ряд сучасних дослідників, які займаються історією римської військової справи, критично сприймають дані античних істориків щодо вищеописаної тактики маніпулярного легіону. Ще

Г. Дельбрюк, застосовуючи свій метод критики джерел на основі практичних уявлень про можливість людини на війні, дійшов до висновку, що швидка зміна ліній бойового порядку – *ordo* (тут, *ordo* – шеренга, вибудована воїнами одного класу – або принципами, або гастатами, або тріаріями – *M.O.*) під час бою була надзвичайно важкою і вимагала дисциплінованості та постійного вишколу²⁵. Інтервали ж між маніпулами були необхідними задля кращого маневрування²⁶. Олександр Жмодіков, який дослідив маніпулярну тактику легіону домаріанського періоду, дійшов висновку, що на сьогодні в нас дуже мало інформації щодо тактики римської піхоти періоду Середньої Республіки²⁷. Цю лакуну необхідно заповнювати вже сучасним дослідникам, скрупульозно вивчаючи археологічний та нарративний матеріал.

Переїдемо, безпосередньо, до реформувань легіону, що відбулися наприкінці II ст. до н. е., зокрема розпочавши з огляду нового значення такої тактичної одиниці, як когорта (*kohors*). Про когорту як частину легіону чи не вперше згадує Полібій, описуючи перемогу Публія Сципіона над Гасдрубалом в 206 р. до н. е. в битві при Іліпі (Polyb. 11.23.1). В його “Історії” говориться про загін легкоозброєних велітів, три *σπείρας* (гр. σπείρα – “загін воїнів”) піхоти і три ілі (гр. ἰλή – “загін кінноти”) – дане формування (*σύνταγμα*) римляни називають когортою (*κοόρτις*)²⁸. Доволі часто, як зазначають дослідники римського війська, виникає плутанина з відповідністю назв до терміну “когорта”. Трапляються анахронізми як, наприклад, у Фронтіна (див. нижче) та Лівія (Liv. 2.11.8, 2.20.6-7; 4.27.10), а також невірне застосування назви “когорта” до римських підрозділів замість союзницьких (*socii*)²⁹. Наприклад, Лівій, описуючи ранньоримські легіони в 446 р. до н. е., говорить про вибір когортами, а не центуріями центуріонів (Liv. 3.69.7)³⁰. Давні автори, в першу чергу грекомовні, могли на свій лад, згідно особливостей свого бачення та знань з військової тактики позначати маніпулу як σπείρα (Полібій) чи вже в

²⁵ Дельбрюк Г. С. 121, 170; Sekunda N. P. 16.

²⁶ Zhmodikov A. Roman Republican Heavy Infantrymen in Battle (IV-II Centuries B.C.). Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. 2000 № 49. P. 67-68.

²⁷ Zhmodikov A. P. 77.

²⁸ ...καὶ πρὸ τοῦτων ὑποσφομάχους τοὺς εἰθισμένους καὶ τρεῖς σπείρας – τοῦτο δὲ καλεῖται τὸ σύνταγμα τῶν πεζῶν παρὰ Ῥωμαίοις κοόρτις... (Polyb. 11.23.1). Ще одна згадка про когорт у Полібія – Polyb. 11.33.1; Sage M. P. 219; Sekunda N. P. 15.

²⁹ Жеков Ж. Реформата на Гай Марий – митове и реалност. България, българите и Европа – мит, история, съвремие : научна конференция (г. Велико Търново, 31 октомври 2018 г.). Велико Търново, 2019. С. 14.

³⁰ Sage M. P. 219, 305 note 3.

¹⁷ Keppie L. P. 20.

¹⁸ Gilliver C. M. P. 16; Sekunda N. P. 15.

¹⁹ Дельбрюк Г. С. 119.

²⁰ Sekunda N. P. 16.

²¹ Matthew C. A. On the Wings of Eagles : The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2010. P. 3.

²² Sage M. P. 209.

²³ Sekunda N. P. 35.

²⁴ Cadiou F. P. 170.

період імперії – як когорту цим же самим грецьким словом (Плутарх, Діон Кассій, Діонісій Галікарнаський)³¹. Деякі ж сучасні історики переконливо відстоюють думку, що Полібій позначав цим словом саме союзницьку когорту³². Використання еллінських військових термінів, зокрема Полібієм (Polyb. 11.23.1), внесло певний дисонанс у співставленні його матеріалу з текстом Тіта Лівія (Liv. 28.14.17) стосовно битви при Іліпі в 206 р. до н. е. Історик з Мегалополю писав, що було створено когорту з трьох *σπεῖρας*, а вже Лівій – про три когорти, а не про три маніпули, що утворювали когорту³³. Цілком можливо, що Лівій, пишучи свою “*Ab urbe condita*”, не зрозумів або неправильно потрактував своє джерело, ймовірно навіть працю Полібія. Живко Жеков стверджує, що описані Лівієм когорти належали союзницьким військам (*socii*), які зазвичай воювали у когортах (Liv. 2.14.3, 10.40.6, 10.41.10), адже в “Історії” говориться про їх розташування на флангах, де завжди, згідно бойового шикуння, містилися союзники. Найімовірніше, Лівій не зрозумів свого джерела, яким міг бути твір Полібія або використав інше, – та ці два описи майже однакові. Це дозволяє припустити, що Лівій все таки використовував Полібія, але в цьому випадку прирівнює спейри до когорт, а не до маніпул. Тоді якщо ми довіряємо опису Лівія, то ці три когорти склалися з італіків, які зазвичай воювали у таких підрозділах в цей період, що значною мірою є логічним, оскільки вони завжди розташовувалися на флангах³⁴.

Можливо, на початках когорта складалася з маніпулів гастатів та принципів, а вже пізніше включала воєників з усіх трьох шеренг, в тому числі й третьої лінії (*ordines*) тріаріїв. Таким чином, когорта стала згрупуванням трьох маніпулів: *hastates*, *principes* і *triarii*, причому чисельність останнього збільшено, щоб він дорівнював останнім³⁵. Когорта також згадується і під 212 р. до н. е. (Liv. 25.39.1) та 195 р. до н. е. (Liv. 34.20.3). Нік Секунда припускає, що термін “когорта” запровадив Сципіон Старший і він з’явився не раніше III ст. до н.е.³⁶ Франсуа Кадю піддає сумнівам цю першу, відому нам згадку про *cohors romana* в римського історика, мотивуючи це скоріш як “літописну вигадку Лівія” задля компен-

сації поразок початку Другої Пунічної війни. Він наголошує, що тут мова могла вестися про когорту союзників, а не легіонерів і слід бути обережними стосовно даних Тіта Лівія³⁷. Не варто переоцінювати інформацію в Полібія та Лівія, адже значення терміну могло змінюватися, залежно від контексту і особливо від тих документів, які використовував автор. Причому французький дослідник зазначає, що, попри ненадійність свідчень, інформація про застосування когорти, яка завжди співіснувала з маніпулами, у військових діях на території Іспанії може відповідати дійсності. Та це не варто прив’язувати до особливостей гористої місцевості Іберійського півострова чи партизанської тактики кельтіберів та лузітанів³⁸. Для кращого маневрування на полі бою або для тимчасової гарнізонної служби, когорта була найкращим способом організації та використання маніпул, причому когорта залишалася тимчасовим з’єднанням, яке розпускалося після виконання покладеного на нього завдання³⁹. Ф. Кадю навіть пише про своєрідне тактичне протистояння когорти та маніпулів⁴⁰. У свою чергу Генрі Паркер зазначає, що творіння Сципіона могло бути не більше, ніж тимчасовим експериментом, продиктованим умовами бою в горах (Polyb. 11.23.33)⁴¹. Подібний експеримент, за словами англійського історика, через деякий час повторив Гай Марій, на кінцевому етапі Кімвської війни в 104 – 101 рр. до н. е. (Plut. Mar. 20; Liv. Per. 68)⁴². Крістофер Метью та П’єр Канья підтримують цю тезу, як і Г. Дельбрюк, доводячи, що саме війна з германцями була переломним моментом впровадження когорти у структуру легіону⁴³. Важко не погодитися з деякими авторами, які писали про римську армію, як про надзвичайно гнучку форму організації збройних сил, яка була здатною адаптуватися до різних умов на полі бою і запозичувала все найкраще в озброєнні від тих народів, з якими стикалася у битвах (Arr. Takt. 33.1-3; Polyb. 6.25.8-11; Sall. Cat. 51.37-38). Ця характеристика була одним з найбільших її козирів у численних війнах республіканського періоду.

Наприкінці II ст. до н. е., під час Югуртинської війни в 109 р. до н. е., просуваючись до річки

³¹ Жеков Ж. С. 15; Козленко А. В. Была ли военная “реформа Мария”? *Лістападаўскія сустрэчы-8. Міжнар. навук. канф. угонар. акадэмікаў М. М. Нікольскага і У. М. Перцава*. Вып. 8. Мінск : БДУ, 2011. С. 76; Cadiou F. P. 176-177.

³² Gauthier F. Financing War... P. 92.

³³ Keppie L. P. 16.

³⁴ Жеков Ж. С. 15.

³⁵ Cowan R. Roman Battle Tactics 109BC-313AD. Oxford : Osprey Publishing, 2007. P. 5.

³⁶ Sekunda N. P. 15.

³⁷ Cadiou F. P. 177.

³⁸ Pro – Cadiou F. P. 168; Gauthier F. The Changing Composition... P. 111; Gauthier F. Financing War... P. 92. Contra – Gillingham C. M. P. 18.

³⁹ Козленко А. В. С. 76; Cadiou F. P. 172, 175, 181.

⁴⁰ Cadiou F. P. 175.

⁴¹ Parker H. M. D. S. 23.

⁴² Parker H. M. D. S. 22, 31.

⁴³ Дельбрюк Г. С. 183-184; Cagniard P. P. 86; Matthew C. A. P. 29-38.

Мутул, Квінт Цецилій Метел виявив засідку, підготовлену Югуртою, проте зумів зміцнити вразливий правий фланг свого війська “трьома лініями резерву”. Ці резерви (*subsidia*) були утворені з маніпулів (Sall. Iug. 49.3-6). Звична інтерпретація цього полягає в тому, що легіони Метелла все ще були організовані в маніпули, яких було 30 на весь легіон, і що він розмістив їх у традиційному *triplex acies*⁴⁴. Подібне використання як когорт, так і маніпул трапилося в 106 р. до н. е., коли Марій перевів своїх вояків на “зимові квартири” до приморських міст (Sall. Iug. 100.1). Побоюючись ворожого нападу, полководець вишикував легіони у шаховому порядку (*agmen quadratum*), розташовавши маніпули з легкоозброєних піхотинців спереду і з тилу маршируючого війська. Також з правого боку знаходилися *socii* – пращники, лучники і когорти лігурійців (Sall. Iug. 100.2). Ці пасажі Саллюстія вказують на те, що Югуртинська війна була однією з тих подій, які підтвердили той факт, що маніпули співіснували з когортами, поступово замінюючи перші і стаючи основною тактичною одиницею⁴⁵. Як стверджують дослідники, це була остання згадка про використання розгорнутої маніпули як тактичної бойової одиниці. Що цікаво, в подальшому описі битви Саллюстій говорить про бої легіонерів вже не в маніпулах, а в когортах (Sall. Iug. 51.3)⁴⁶. Окрім *duplex acies* та *triplex acies*, були відомі й інші способи побудови легіону у цей час, наприклад, *simplex acies*. Наприклад, під час битви при Аквах Секстієвих в 102 р. до н. е., коли Марк Клавдій Марцелл вишикував частину Марієвого війська в одну лінію і в такий спосіб переміг тевтонців (Plut. Mar. 21.1-2)⁴⁷.

Вже наприкінці II – на початку I ст. до н. е., когорта була створена *ad hoc* тактичною одиницею чисельністю приблизно в 500 чоловік, різновидом “мініатюрної бойової групи”, що використовувалася в ситуаціях, не вимагаючих застосування цілого легіону але настільки важливих з погляду тактики, щоб не використовувати невелику маніпулу зі 160-ти легіонерів⁴⁸. Свої корективи у впровадження когортного легіону внесла й Союзницька війна 91-88 рр. до н. е. Знаємо, що союзницькі контингенти доповнювали римське військо саме когортами (Liv. 25.14.4, 25.14.8),

тому під час цього протистояння з Римом італіки не стали дробити свої підрозділи на дрібніші маніпули, а формували когортні легіони. Адже кому, як не союзникам, були відомі слабкі сторони маніпулярної тактики, і їй вони протиставили потужнішу бойову одиницю – когарту. Також когортний легіон за чисельним складом перевершував легіон маніпулярної. У соціїв була можливість формувати легіони в силу невичерпності людських ресурсів; у римлян їх не було так багато, тому останнім було необхідно або об'єднати маніпули в когорти і протиставити італікам подібний за бойовими якостями когортний легіон, або шукати додаткові людські ресурси, що на той момент було вкрай важко (App. BC. 1.49). Вже після Союзницької війни, коли італіки стали повноправними громадянами Риму, основний військовий контингент став італійським за своєю суттю і когортна система остаточно закріпилася в структурі легіону⁴⁹. Майкл Тейлор також відстоює думку, що саме союзницькі підрозділи вплинули на формування когортного легіону. Він стверджує, що когорти виникли внаслідок переформатування союзницьких *extraordinarii*, які знаходилися на флангах римського війська під час розгортання на полі бою⁵⁰. Таким чином, на зміну структури легіонів вплинув не так суб'єктивний чинник, – зокрема, ініціатива Марія, – а цілком об'єктивні причини, викликані наслідками Союзницької війни⁵¹.

Тривале інтегрування когорти в структуру легіону мало місце в останніх декадах II ст. до н. е. й призвело до поділу маніпулів на центурії. Це означало розмиття різниці між трьома маніпулами, що створювали тактичну когарту та нове значення центурій, в яких зберігся традиційний поділ на *hastati*, *principi* та *pilani* (*pilani* або *pili* – інша назва тріаріїв). Легіон із 30 маніпулів став легіоном з 10 когорт. Перша когорта кожного легіону складалася з 6, а решта 9 – з 3 маніпулів по 2 центурії кожна; центурія складалася з 80 чоловік і нею командував центуріон. У когорті було від 480 до 600 чоловік⁵². Когорти шикувалися, як і маніпули, в 3 шеренги; у першій було 4 когорти, у наступних – по 3⁵³. Також залишилася попередня термінологія

⁴⁹ Rankov B. Military forces. P. 33.

⁵⁰ Taylor M. J. Tactical Reform in the Late Roman Republic : Te View from Italy. Historia. 2019/1. № 68. P. 76.

⁵¹ Жеков Ж. С. 14; Меркулов И. В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н. э.). Вестник ВолГУ. Вып. 5. Серия 9 : Исследования молодых ученых. 2006. С. 19.

⁵² Cagniat P. P. 86.

⁵³ Олійник М. Тактичні нововведення як складова військової реформи Гая Марія. Сучасний рух науки : тези доп. VIII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Т. 2 (м. Дніпро, 3-4 жовтня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 629.

⁴⁴ Cowan, Roman Battle Tactics... P. 20, 23; Gilliver C. M. P. 20; Nagy B. J. P. 36.

⁴⁵ Sage M. P. 221.

⁴⁶ Cowan R. Roman Legionary 109-58 BC : The Age of Marius, Sulla and Pompey the Great. Oxford : Osprey Publishing, 2017. P. 50.

⁴⁷ Cowan R. Roman Battle Tactics... P. 43-44.

⁴⁸ Cowan R. Roman Battle Tactics... P. P. 5.

для означення центурій та назв для центуріонів – *prior* та *posterior* (див. вище)⁵⁴. Ці терміни продовжували використовуватися під час військових церемоній, збереглися у армійській адміністрації, але фактично відмінності між шеренгами зникли разом з їх тактичним значенням.

Зовсім протилежного погляду на розвиток когорти дотримується Ф. Кадю (див. вище). Аналізуючи твори античних істориків та новітні археологічні відкриття на території Іберійського п-ва, він доводить, що стирання маніпулярної побудови легіону в II ст. до н. е. – всього лиш міфологізована теза без вагомих доказів⁵⁵. Французький історик стверджує, що слід обережно ставитись до згадок Тіта Лівія про когорт, яких він налічує аж 27, підкреслюючи не завжди зрозумілу сутність цієї формації в описах римського історика⁵⁶. Ф. Кадю припускає, що Тіту Лівію просто було зручно позначати цим терміном невеликий контингент цілого легіону й слід обережно підходити до його згадок про когорт. Це стосується й ряду пасажів Фронтіна (Front. Strat. 1.6.1, 2.12.1, 4.1.29), у яких згадка про когорт відноситься до V – III ст. до н. е. (*sic!*)⁵⁷. Також вагомим доказом на користь епізодичності у застосуванні когорти під час бойових дій в Іспанії є розкопки на території римських таборів під Нуманцією. Вони продемонстрували традиційну архітектуру з поділом на секції для маніпул⁵⁸. Так, когорта могла застосовуватись під час бойових дій, але все ж військова традиція у звичній організації легіону зберігалася. Вона продовжувала панувати й у побудові військових таборів аж до II ст. н. е. (див. нижче).

Стосовно командування, то існує думка, що старший центуріон когорти, *pilus prior*, був на чолі цілого підрозділу, але немає підтверджень цього у джерелах. Згідно з римською консервативною командно-структурною ієрархією, центуріони не могли командувати більшим за центурію підрозділом. Навіть в I ст. н. е., когорта не мала ні власного командира, ні бойового значка, ні духа-опікуна – генія (*genius*) – на відміну від меншої центурії⁵⁹.

Впровадження когортної тактики, яке традиційно приписується Гаю Марію, в останнє десятиліття ґрунтовно переглядається. Найбільшим аргументом послідовників тези про непричетність арпіната до реформаторських перетворень і са-

мого факту їх існування є відсутність згадок про них у джерелах, за винятком невеликих змін, що стосуються технічних складових (як, наприклад, *furca* – див. нижче). Це стосується й реформи в тактичних підрозділах. Як вже зазначалося вище, сучасні вчені прийшли до думки, що маніпула і когорта могли співіснувати разом і що розвиток останньої мав мало спільного з природними особливостями Іберії чи манерою ведення бою місцевих жителів. І маніпули, і когорти були способами пристосування до різних тактичних ситуацій; когорта не була продуктом зіткнення ворогів Риму, які воювали у манері, невідомій квіритам, а лише частиною легіону, який змінювався у залежності від обставин, продиктованих вимогами бою.

Важливим фактором переходу до когорти були поступові зміни в легіонерському спорядженні, починаючи з кінця II ст. до н. е. Тріарії, що утворювали задню лінію бойового шиккування, приймають на озброєння дротик – *pilum* замість важкого спису. Пілуми залишаються на озброєнні і у воєнків перших двох ліній – гастатів і принципів⁶⁰. Можливо, це було обумовлено тим фактом, що легіонери більше не купували власне озброєння; тепер його постачала держава (Plut. C. Gracch. 5). Хоча існують й контраргументи щодо цього. На той час держава не могла повністю профінансувати виробництво зброї, оскільки немає даних про офіційні та регулярні заходи щодо цієї стандартизації. Є пасаж в Плутарха, де той зауважує, що полководці ще до Марія "... роздавали (*νεμόντων*) зброю... лише достойним, оцінка майна яких зробила їх гідними отримати її" (Plut. Mar. 9.1). На думку Ф. Готьє, це був спосіб підкреслити традиційний зв'язок між власністю, громадянством та військовою службою в Римі. Тобто консули у попередні роки вдавалися до такої практики, але як і Марій, даючи екіпірування найбіднішим новобранцям, які відповідали б майновим вимогам. Та це не було постійною практикою, лише одиничною і більше відповідало Пізній Республіці часам Союзницької та громадянських воєн. Саме тоді обставини змушували набирати більші за чисельністю армії, а отже й збільшувався попит на велику кількість озброєння⁶¹. Провести уніфікацію та стандартизацію всієї легіонерської екіпіровки за короткочасний термін не було можливим через брак часу у зв'язку з тривалими війнами (Югуртинська та Кімврська) та знач-

⁵⁴ Cowan R. Roman Battle Tactics... P. 6.

⁵⁵ Cadiou F. P. 167.

⁵⁶ Cadiou F. P. 176.

⁵⁷ Cadiou F. P. 176.

⁵⁸ Kappie L. P. 30.

⁵⁹ Козленко А. В. С. 76; Cowan R. Roman Battle Tactics... P. 7; Sage M. P. 223.

⁶⁰ Erdkamp P. The transformation of the Roman army in the second century BC. War and territory in the Roman world / Guerra y territorio en el mundo romano. Toni Naco and Isaias Arrayás (ed.). BAR International Series 1530. Oxford : John and Erica Hedges Limited, 2006. P. 45; Sage M. P. 222.

⁶¹ Gauthier F. The Changing Composition... P. 102.

ними коштами для виготовлення зброї. Цей процес міг розпочатися лише у відрізок часу між 101 та 90 рр. до н. е. та вже після Союзницької війни.

Спірним є питання й про зміну чисельності легіону. Його склад коливався від 4 200 до 6 200 чоловік (див. вище). Дослідники піддають сумнівам інформацію Секста Помпея Феста про збільшення чисельності легіону до 6 200 чоловік наприкінці II ст. до н. е. (Fest. 336.5-7 L), оскільки такі великі підрозділи брали участь лише в битвах, що велися між 205 і 193 р. до н. е. (Liv. 29.24.14, 35.2.4)⁶². Насправді, “маріанський” легіон міг налічувати 4 800 чоловік і складатися з десяти когорт, кожна з яких містила 6 центурій по 80 легіонерів кожна⁶³. Та всі сходяться в думці, що чисельність легіону ніколи не була сталою, особливо в республіканський період і сягала у різні роки різних цифр – 3 600, 5 000, 6 000 та 6 200 чоловік⁶⁴. Навіть військова одиниця чисельністю 1000 чоловік могла вважатися легіоном, якщо була поділена на когорти (Gan. Lic. 35.17; Sall. Cat. 56.2)⁶⁵.

Також доволі спірною є теза про зникнення велітів зі складу римського війська. Її також часто відносять до ініціатив Гая Марія, хоча як і у випадку з когортами, немає прямих доказів цієї події у джерелах. Якщо звернутися до Саллюстія, то остання згадка про велітів стосується не Марія, а війська Квінта Цецилія Метелла, попередника арпіната на посаді командуючого римськими військами у Нумідії (Sall. Iug. 46.7, 49.6). Єдиною інформацією про Марія та велітів є повідомлення граматика Секста Помпея Феста, який вже можна віднести до технічної складової реформ. Римський лексикограф пише про заміну для легкоозброєних содатів круглого щита – парми (*parma*) на легіонерський *scutum* (Fest. 274.21 L). Це також відповідало загальній стандартизації озброєння, що відбувалася в цей період⁶⁶. Пауль Ердкамп говорить про певну гомогенізацію структури легіону наприкінці II ст. до н. е., тобто надання йому однорідності в структурі та озброєнні солдатів. Частково, цей процес розпочався навіть ще раніше, в 211 р. до н. е., під час облоги Капуї, коли веліти були включені до складу легіонних центурій (Liv. 26.4.10)⁶⁷.

⁶² Faszczka M. R. “Reformy Mariusza”... S. 80.

⁶³ Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська. Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія “Історія”. 2016. Вип. 38. С. 203-204; Gilliver C. M. P. 20; Graczkowski A. S. 154-155, 157, 161; Keppie L. P. 44.

⁶⁴ Gilliver C. M. P. 17; Graczkowski A. S. 153, 157, 162.

⁶⁵ Cowan R. Roman Legionary 109-58 BC... P. 50.

⁶⁶ Sage M. P. 225.

⁶⁷ Erdkamp P. P. 45.

До технічних змін можна зарахувати переобладнання пілума – основної металеві зброї легіонерів. Під час війни з кімврами, незадовго до битви під Верцеллами в 101 р. до н. е., Марій провів одну зміну в конструкції пілума. Раніше наконечник кріпився до древка двома залізними цвяхами. Марій замінив один з них дерев'яним кілком. Завдяки цьому *pila*, кинуті у ворожий щит, не залишалися прямими, а згиналися. Це відбувалося за рахунок не тільки незагартованого наконечника дротики, а й за рахунок ламкого дерев'яного цвяха. Зігнутий *pilum* міцно застрягав у щиті, а його древко волочилося по землі. Це заважало під час захисту і щит ставав непотрібним (Plut. Mar. 25)⁶⁸. Однак, цей аргумент Плутарха стосовно уніфікації озброєння Гаем Марієм, ґрунтується на обмеженості доказів⁶⁹. Археологічні знахідки не підтверджують нового способу кріплення елементів римського дротики, а знайдені екземпляри демонструють традиційний спосіб виконання деталей пілума.⁷⁰ Та це не може означати, що винахід Марія не був впроваджений у процес виготовлення металеві зброї. Так, масове виробництво пілумів вимагало значного часу, але на нашу думку, якщо джерело подає таку інформацію, нововведення мало місце. Стосовно даних археологів, то *pila* з такою конструкцією могли їм й не траплятися під час розкопок. Якось невелика партія пілумів могла бути виготовлена, але до масового виробництва справа не дійшла через брак часу у зв'язку з військовими діями проти германців.

Ще одним нововведенням Марія було використання легіонерами винайденої ним спеціальної конструкції для носіння багажу – *furca*. Вона являла собою дерев'яну жердину з прикріпленою на кінці поперечиною. До неї кріпився екіпірунок – *sarcina*, вага якого сягала кільканадцяти кілограмів. Вояків, які носили *sarcina*, жартівливо називали «маріанськими мулами» – *muli Mariani*, натякаючи на їх витривалість і терплячість, з якою ті переносили будь-які труднощі, а також на сліпий послух, притаманний в'ючним тваринам (Fest. 24.22.14-15, 148.134.6-9=135.9-11; Plut. Mar. 13). Розміщений в обозі саперний і кухонний реманент обтяжував табір і максимально зменшував рухливість легіону. Відтепер в ньому пересували лише військові машини та найважливіші конструкційні елементи для побудови таборів та мостів. Воєначальники прагнули,

⁶⁸ Олійник М. Внесок Гая Марія... С. 204-205.

⁶⁹ Жеков Ж. С. 17; Gauthier F. The Changing Composition... P. 109.

⁷⁰ Faszczka M. R. “Reformy Mariusza”... S. 82.

щоб легіонер був універсальним і самодостатнім воїном, у великій мірі незалежним від обозів та логістичних служб, – не тільки військовим, а в деякій мірі й будівельником, землеміром, і навіть, кухарем⁷¹. І хоча ідея несення частини провіанту на плечах могла бути запозичена в Сципіона Еміліана (Frontin. Strateg. 4.1.1), і не лише Марієм, а й Квінтом Цецилієм Метеллом Нумідійським (Cic. Tusc. 2.37; Sall. Iug. 45.2-3), саме арпінат зробив цю практику нормою, винайшовши *furca* (Fest. 148; Front. Strat. 4.1.7)⁷².

Задля більшої згуртованості легіону навколо єдиного священного символу, було запроваджено культ орла (*aquila*) і посаду штандартоносця, який ніс його зображення (*aquilifer*). *Aquila* був тим об'єднуючим чинником, що згуртував легіон ідеологічно. Срібний *aquila* замінив попередні значки чотирьох консульських легіонів – зображення вовка, мінотавра, коня та вепра. Пліній повідомляє, що штандарти з орлом були запроваджені в 104 р. до н. е. (Plin. NH. 10.16), хоча і енциклопедист, і Луцій Анней Флор пишуть, що штандарти з орлами існували й раніше, ще в період Другої Пунічної війни (Flor. Epit. 1.22.14)⁷³. Та саме Гаєм Марієм, під час його другого консульства, було уніфіковано єдиний штандарт для кожного легіону (Sall. Catil. 59.3). Можливо, *aquila* був вибраний полководцем як символ верховного бога Юпітера. Це *signa militaria* оточувалося релігійною шаною як *numen legionis* (Tac. Ann. 2.17.2)⁷⁴. *Aquilifer* служив у найкращому підрозділі легіону – першій центурії першої когорти. Найближчим соратником орлоносця, був командир цього підрозділу – *primipilus*. Втрата божества вважалася великою ганьбою і нещастям. Після такого випадку легіон могли розпустити⁷⁵.

Стандартизація озброєння вимагала й поступового реформування системи шикування підрозділів на полі бою. Перехід до когорти як основного тактичного формування під час бою давало вагомі переваги. Була спрощена передача наказів. Замість того, щоб передавати їх тридцятьом тактичним одиницям, вони тепер передавалися лише десятьом. Це також дозволило швидше пересувати війська по території поля бою, реагувати на загро-

зи тилу і флангів бойової лінії. Когортна організація також дозволила скоріше інтегрувати італійських союзників, – вже з римським громадянством, – в лави легіонів, оскільки ті вже знали структуру когорти, адже служили в подібних підрозділах. На жаль, більшість інформації про структуру та використання когорт ми можемо почерпнути лише в описах джерел, що стосуються кінця республіканського періоду. Однак немає підстав думати, що легіони Пізньої Республіки різко відрізнялися від легіонів Ранньої Імперії. Лише наприкінці I ст. н. е. (sic!) були внесені зміни до складу першої когорти легіону⁷⁶. Маніпули та центурії все ще продовжували використовуватися як підрозділи. Тривалість їх існування може розглядатися як результат принаймні двох факторів. Перший – це вроджений консерватизм римлян загалом і їхньої військової організації зокрема. Як приклад, – термінологія для розрізнення центуріонів (див. вище) базувалася на трилінійній системі маніпуляльного легіону. Забігаючи наперед, вона продовжувала існувати і в період імперії, коли така побудова вже давно зникла. Другий був обумовлений розміром когорти, яка була надто великою, щоб залишатися базовою тактичною одиницею. Однак, вона вплинула на форму римського табору, який починає демонструвати певні перетворення у плануванні лише в II ст. н. е.⁷⁷

Зміни у шикуванні вимагали нового підходу до вишколу легіонерів. Програму муштри приписують консулу 105 р. до н. е. Публію Рутілію Руфу. Її було запроваджено після згубної поразки під Араузіоном (суч. Оранж) в 105 р. до н. е. від кімврів, тевтонів та інших германських племен. В ході цієї битви римляни втратили 80 000 солдатів (Liv. Per. 67)⁷⁸. Як взірєць техніки тренувань, він запровадив у війську методи тренування гладіаторів⁷⁹. Щоб гарантувати високу якість тренінгу, Руф найняв інструкторів (*doctoribus gladiatorum*) з гладіаторської школи Гая Аврелія Скавра, які вважалися хорошими фахівцями в царині фехтування (Front. Strat. 4.2.2; Val. Max. 2.3.2)⁸⁰. На думку Руфа, гладіатори та організовані за їх участю ігри пропагували погорду смерті та всі інші риси, притаманні й хорошому вояку – хоробрість, безстрашність, стійкість в бою та витривалість. Методики вишколу рекрутів, за якими навчання розпочинались з ударів дерев'яним гладіусом (*rudis*), важчим за бойовий,

⁷¹ Graczkowski A. S. 275.

⁷² Олійник М. Внесок Гая Марія... С. 205; Cowan R. Roman Legionary 109-58 BC... P. 34, 36-37; Łuc I. Od fortes milites do muli Mariani – fenomen siły fizycznej żołnierzy wojsk rzymskich w okresie republiki rzymskiej. Res Historica : czasopismo Instytutu Historii UMCS. 2018. № 46. S. 48

⁷³ Меркулов И. В. С. 18.

⁷⁴ Parker H. M. D. S. 25.

⁷⁵ Олійник М. Внесок Гая Марія... С. 205.

⁷⁶ Sage M. P. 222.

⁷⁷ Sage M. P. 222.

⁷⁸ Gauthier F. The Changing Composition... P. 110; Kappie L. P. 41; Matthew C. A. P. 39.

⁷⁹ Faszczka M. R. "Reformy Mariusza"... S. 81.

⁸⁰ Cowan R. Roman Legionary 109-58 BC... P. 24-25, 38.

по спеціальному стовпу, а пізніше й тренувальними боями з живим противником, – стануть стандартними у війську протягом наступних століть⁸¹.

Руфу приписують впорядкування застарілої системи поповнення командного складу в легіонах. Він подав законопроект, який дозволяв командуючим (консулам) самим призначати військових трибунів, обходячи трибутні коміції (*tribuni militum comitiati*). З тих пір, як повідомляє Фест, таких вищих офіцерів стали називати *tribuni militum rufuli* (Fest., 261 L.)⁸². Для військового командування таке нововведення було надзвичайно вигідним, адже вони отримували великі преференції для комплектування вищих офіцерських кадрів у підпорядкованих їм підрозділах⁸³.

Також перу Публія Рутілія Руфа належить перше комплексне зведення законів і норм, що стосувалися організації збройних сил Риму. У ньому консул зібрав ряд приписів, модифікуючи та компілюючи давніші документи та об'єднуючи їх із новими правками. Значну частину цього зводу займала інформація стосовно дисципліни та її значення для вояків, а також – організації, озброєння, вишколу і тактики підрозділів⁸⁴.

Спірним є твердження про розпуск легіонної кінноти з еквітів (*equites* – заможні громадяни) і заміну її на професійні допоміжні кінні загони⁸⁵. До кожного легіону в III-II ст. до н. е. долучалося 300 вершників⁸⁶. Кавалерія, поєднуючи швидкість, рухливість та автономність, зіграла важливу роль у римській військовій стратегії та тактиці. Під час походу вона використовувалася для розвідки, забезпечення та захисту логістики, охорони війська на марші і навпаки – римська кіннота переслідувала ворога, коли той пересувався та зривала йому постачання фуражу та продовольства. На полі бою *equites* захищали фанги і шеренги піхоти з тилу⁸⁷.

Вважають, що останніми згадками про кінноту, набрану з *equites* є пасажі у Валерія Максима та Фронтіна⁸⁸. У них описується подія з часів Кімвської війни, що сталася в 102 р. до н. е. Тоді син принцепса сенату, шанованого римлянина Марка Емілія Скавра зганьбив себе втечею біля

річки Адідже (лат. *Adice*) в Цизальпійській Галлії⁸⁹. Молодий легат перебував під командуванням проконсула Квінта Лутація Катулла (Liv. Per. 68.6). На чолі легіонної турми (у Валерія Максима – *Romani equites*), молодший Скавр залишив напризволяще римський форт і свого командуючого, злякавшись наїзду кимврів і сховавшись у краще укріпленому місті (Val. Max. 5.8.4). Згодом, присоромлений батьком, закінчив життя самогубством (Front. 4.1.13; Ps. Aur. Vict. De vir. ill. 72.10). Саме ця невдала участь легіонної кінноти під час бойових дій з германцями та ряд інших поразок, що згадуються в джерелах (Plut. Mar. 20-21, 25-26; Val. Max. 5.8.4), підштовхнули деяких істориків ще в XIX ст. (Карл Йоахім Марквардт, Теодор Моммзен) до тези про відмову від неї під час наступних наборів до римського війська, навіть ще до війни з Югуртою та кимврами⁹⁰. Саллюстій пише про набір кінноти Луцієм Корнелієм Суллою в 107 р. до н. е. задля поповнення маріанського війська в Африці (Sall. Jug. 95.1). Проте з тексту невідомо, чи кіннота з Лацію була союзницькою, чи набраною з числа вершницького стану, хоча Ф. Готье з впевненістю стверджує, що Саллюстій мав на увазі саме римську кінноту⁹¹. Паркер і Ердкмп вважають, що саме інформація про еквітів з часів Югуртинської війни 112-102 рр. до н. е. була останньою щодо використання цього виду кінноти Римом⁹².

Цьому суперечать згадки про еквітські турми в римських істориків, які стосуються усього I ст. до н. е. Світоній повідомляє про римського граматака Луція Орбілія Пупілла, який служив у кінноті наприкінці 90-х рр. I ст. до н. е. (Suet. Gram. 9)⁹³. На службу еквітів у легіонних турмах вплинула й Союзницька війна. Згідно Полібія, соціїв у кінноті було в три рази більше, ніж римських громадян (Pol. 6.26.6). Це є ще одною причиною пояснити традиційний симбіоз легіону та громадянської кінноти в I ст. до н. е. Справа в тому, що представників вершницького стану вже заміщують колишні *соції*, а тепер вже римські громадяни. Також, Плутарх ілюструє епізод з Першої громадянської війни, а точніше битви біля Коллінських воріт, що відбулася у 82 р. до н. е. Знатні юнаки Риму сформували кінний загін і у нерівному бою з маріано-самнітськими силами були знищені разом зі своїм командиром, благородним Аннієм Клавдієм (Plut. Sull. 29.5). Невідомо, чи ця патріотична мо-

⁸¹ Олійник М. Внесок Гая Марія... С. 206-207.

⁸² "Rufuli appellabantur tribuni militum a consule facti, non a populo..."

⁸³ Faszczka M. R. "Reformy Mariusza"... S. 82.

⁸⁴ Graczkowski A. S. 238-239.

⁸⁵ McCall J. The Cavalry of the Roman Republic. London : Routledge, 2002. P. 102-103; Parker H. M. D. P. 29.

⁸⁶ Sekunda N. P. 36-8.

⁸⁷ Cagniat P. P. 87.

⁸⁸ Cowan R. Roman Legionary 109-58 BC... P. 8.

⁸⁹ McCall J. P. 101.

⁹⁰ Graczkowski A. S. 180; McCall J. P. 103, 173 note 26.

⁹¹ Gauthier F. The Changing Composition... P. 112.

⁹² Erdkamp P. P. 45; Parker H. M. D. P. 29.

⁹³ Gauthier F. Financing War in the Roman Republic... P. 94; McCall J. P. 102-103.

лодь походила з нобілітету, чи з вершництва, але такий приклад відданості Батьківщині заслуговує поваги. Цей самий автор пише про кінноту Гнея Помпея – а це вже 48 р. до н. е., – яка складалася з “... цвіту Риму та Італії...” (*Ρωμαίων καὶ Ἰταλῶν τὸ ἀνθοῦν*) (Plut. Pomp. 64.1)⁹⁴. Про *equites* цього полководця в битві при Фарсалі згадує й Фронтин (Front. Strat. 4.7.32)⁹⁵. Ще одним свідченням про наявність еквітської кінноти в часах громадянської війни є уривок з твору Аппіана Александрійського. У ньому йдеться про кінний загін (*ἵλην*) з італійських вершиків, який поспішав на допомогу Помпею (“... Πομπήιος, καὶ παρ’ αὐτὸν βλέπόμενος ἐν ταῖς προνομαῖς, ἐπύθετο ἵλην ἰππέων Ἰταλικὴν ἐς Ἀντώνιον χωρεῖν...” (App. BC. 5.138).

Наприкінці періоду Республіки, *equites* починають знаходити себе в інших царинах – юриспруденції, зокрема, в адвокатурі, риторичі, політиці та, навіть, в економіці (*publicani*). Перевага юриспруденції та політики полягала в тому, що *eques* міг залишатися в Римі чи будь-якому іншому провінційному місті, завжди на видноті, поза театром бойових дій, разом зі своїми клієнтами або електоратом. Так, служба у кінноті можливо й була престижною. Але тут мова йдеться не так про преференції військової служби чи обов’язок громадянина. Військова доблесть починає менше цінуватися – у порівнянні із соціальним престижем та наживанням багатства. Елліністичні впливи на вищі стани римського суспільства та монетизація економіки робили свою справу⁹⁶. Як влучно висловився Ф. Готьє, в епоху Пізньої Республіки відбувається поступова демілітаризація еквітського стану⁹⁷. Та *equites* не поривають з військовою справою. З їхнього стану (*ordo equester*) в I ст. н. е. формують вищий командний склад легіонів – *tribuni angusticlavii*.

Таким чином, зникнення кінноти, набраної з еквітського стану є досить складним процесом, який розтягнувся майже на півстоліття – приблизно від 102 до 63 рр. до н. е.⁹⁸ Частина дослідників підхопила й досі слідує тезі Г. Паркера та інших істориків (див. вище – М.О.) про розпуск

громадянської кінноти⁹⁹. Та вже сучасні вчені, починаючи з Пітера Бранта суттєво переглядають існування цієї, так би мовити, “складової реформи Марія”¹⁰⁰. Немає підстав доводити ініціативу Гая Марія стосовно розпуску кавалерійських контингентів з числа римських громадян. Нелогічно було б, зі сторони досвідченого полководця, зважитися на такий крок, адже римська кіннота відмінно себе зарекомендувала себе під час воєн на теренах Іберійського півострова в II ст. до н. е.¹⁰¹ Та й сам полководець завжди особисто контролював дії кінноти, незалежно від ходу битви (Plut. Mar. 20)¹⁰². Важко зрозуміти арпіната, якщо б насправді така реформа мала місце, – відмінити вербування еквітів задля того, щоб покращити тактичні характеристики легіонної піхоти. Згідно такої логіки, якби кіннота була неефективною проти германців, вона була б не менш ефективною, ніж легіонна піхота; відповідно, техніка бою піхоти не могла раптово покращитись після усунення легіонної кінноти у цей час. Словом, як вважає дослідник римської кавалерії Джеремія МакКолл, немає жодних доказів стосовно будь-яких тактичних мотивів розформування легіонних турм з *equites*¹⁰³. *Ні Марій, ні сенат, – стверджує МакКолл, – не змогли б втілити таку сталу реформу без консенсусу з римськими воєначальниками. Можна провести паралель із залученням до лав війська незможних capite censi, адже цей крок не змінив раніше прийнятих законів*¹⁰⁴. Якщо добровольці без певного майна продовжували вербуватися у легіони, то це тривало лише тому, що наступні після Марія командуючі потурали цій практиці. Навіть якщо б Марій не бажав використовувати кавалерію з громадян, – його особиста забаганка не змогла узаконитись без років послідовного впровадження консулами та іншими вищими воєначальниками. Без їхньої підтримки арпінат не зміг би протягнути скасування громадянської кінноти через сенат. На кінець, та й чи міг би Марій так беззастережно ліквідувати еквітську кінноту, цвіт і еліту римського війська, у якій сам розпочинав свою військову службу (Sall. Jug. 63.3; Val. Max. 8.15.7), будучи представни-

⁹⁴ Більш повна цитата: “... λιβυρνίδων δὲ καὶ κατασκόπων ὑπερβάλλων ἀριθμός, ἰππεῖς δὲ, Ρωμαίων καὶ Ἰταλῶν τὸ ἀνθοῦν, ἐπτακισχίλιοι, γένεσι καὶ πλοῦτι καὶ φρονήμασι διαφέροντες...” (“... Що стосується його кінноти, то до неї належав цвіт молоді Риму та Італії, що виділялися своїм походженням, багатством та відвагою...”). Причому, далі в тексті, Плутарх виокремлює кінноту з римлян від піхотинців, яка була змішаною за національним складом. Прим авт.

⁹⁵ McCall J. P. 101-102.

⁹⁶ McCall J. P. 118-136.

⁹⁷ Gauthier F. The Changing Composition... P. 113 note 60; McCall J. P. 118-123.

⁹⁸ McCall J. P. 102.

⁹⁹ McCall J. P. 173 note 26, 28; Parker H. M. D. P. 29; Rankov B. Military forces. The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. Volume II : Rome from the Later Republic to the Later Empire. Ed. P. Sabin, H. Van Wees, M. Whitby. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 33.

¹⁰⁰ Жеков Ж. С. 15-16; McCall J. P. 173 note 25.

¹⁰¹ McCall J. P. 55-61.

¹⁰² Graczkowski A. S. 183.

¹⁰³ McCall J. P. 104.

¹⁰⁴ Олійник М. Внесок Гая Марія... С. 201-202.

ком вершницького стану (Vell. Pat. 2.11.1)?¹⁰⁵ Напевно, ні. Кавалерія з римських громадян була незмінною складовою традиційних консулярних армій протягом багатьох століть й не могла раптово зникнути без суттєвих причин¹⁰⁶. Служба в цьому, без перебільшення, елітному роді військ була прерогативою *equites* в часи Імперії. Зображення на численних, збережених до нашого часу надгробках, свідчення наративних джерел, проведення кавалерійських турнірів (*hippika gymnasia*) – все це демонструє даність традицій почесної служби для еквітів, яка не обривалася століттями.

Бачимо, що усі ті зміни та перетворення, що стосувалися римського війська, не відбувалися одразу і не втілювалися в життя протягом короткочасного терміну. Це стосується поступового реформування структури легіону – переходу з маніпулярного на когортальне шикування, уніфікації озброєння та деяких інших тактичних та технічних складових. Чому ж саме і чи заслужено Гаю Марію приписують більшість цих нововведень? Є ряд припущень з цього приводу. Ми вважаємо, що одним з основних є надзвичайна популярність цього полководця, діяльність якого припала на непрості для Риму часи. Це затяжні військові конфлікти (Югуртинська та Кімврска війни), що загрожували існуванню республіки, важка внутрішньополітична ситуація (протистояння оптиматів та популярів) – усі ці історичні події напругу визначили кар'єру Марія, в першу чергу як успішного полководця, переможця у двох війнах. Недарма до його постаті була прикута увага багатьох авторів античності, які по різному відгукувалися про його діяльність – від позитивних до вкрай негативних оцінок. Побутує думка, що арпінат зробив набагато більше для розвитку римського війська, і не лише він; на жаль, не всі джерела збереглися, щоб це проілюструвати¹⁰⁷. Згадаймо втрачені твори Катона та Руфа (див. вище), присвячені військовій справі. Семиразовий консул (Plut. Mar. 45), оборонець Вітчизни (*defensor patriae*) (Liv. Per. 68), "третій засновник Риму" після Ромула і Камілла (Plut. Mar. 27) – усі ці титули та звання сприяли увазі давніх авторів. На нашу думку, саме тому цьому, без перебільшення, визначному воєначальнику, почали приписувати ті нововведення та реформи, до яких він не мав ніякого відношення. Та творення вже цього історичного міфу було заслугою європейської історіографії XIX ст. і вимагає окремого дослід-

дження. Ні в якому разі ми не применшуємо заслуг Марія в царині військової справи та ряді реформувальних, але буде перебільшенням приписувати йому роль одноосібного реформатора, ключової фігури у перетвореннях, які зазнала військова справа періоду Пізньої Республіки. Популярність у солдатських колах та підтримка частини правлячої еліти дозволяла йому привнести у армію нові ідеї, розвинути існуючі та акумулювати попередні, які з плином часу сприяли розвою організації всього римського війська. Але такі ідеї та новаторства втілювалися й іншими великими римлянами – Публієм Корнелієм Сципіоном, Сципіоном Еміліаном та Рутилієм Руфом.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можемо виділити такі основні висновки: 1. На сьогодні, за наявності тієї інформації, що міститься у наративних джерелах (Тит Лівій та Полібій) стосовно тактики римської піхоти періоду Середньої Республіки, нам важко в достатній мірі судити про дії частин легіону домаріанського періоду на полі бою. 2. Когорта, як тактична одиниця, згадується в описах бойових дій III ст. до н. е. Застосування когорти у польових умовах розкривається в ході воєн з кельтіберами в II ст. до н. е., найбільше – вже в I ст. до н. е. Та завжди вона була частиною легіону, який змінювався у залежності від обставин, продиктованих вимогами бою. 3. Чисельний склад легіону у розглянутий період ніколи не був сталим і коливався від 4 200 до 6 200 чоловік. Помилково буде приписувати Марію реформування складу легіону збільшенням його чисельності з 4 200 до 4 800 чоловік. 4. Впорядкування застарілої системи поповнення командного складу в легіонах, згідно якої командуючі (консули) самі призначали військових трибунів, обходячи трибутні коміції. 5. Частково проведена уніфікація озброєння – усі піхотинці отримують металевий дротик (*pilum*) замість важкого списа – гасти. 6. Задля розвантаження польового обозу легіонери починають використовувати спеціальну конструкцію для носіння багажу – це сприяє кращій мобільності під час походу. 7. Запровадження культу легіонного орла і посади штандартоносця, який ніс його зображення (*aquilifer*) стало об'єднуючим чинником, що згуртував легіон ідеологічно. 8. Кінний підрозділ з еквітів залишався у складі легіону. Хибним є твердження про ліквідацію кавалерії з громадян, адже джерела свідчать про її участь у військових діях протягом всього I ст. до н. е.

Перспективним напрямком у вивченні даної проблеми є дослідження подальших реформувальних у збройних силах Римської республіки.

¹⁰⁵ Гаю Марію міг належати до *equites equo privato* – вершників, які самі себе забезпечували конем та повним екіпірунком. Прим. авт. Олійник М. Внесок Гаю Марію... С. 198, 200; Graczkowski A. S. 48.

¹⁰⁶ McCall J. P. 102, 104.

¹⁰⁷ Nagy B. J. P. 106-107.

References

- Cadiou F. Les guerres en Hispania et l'émergence de la Cohorte Légionnaire dans l'armée romaine sous la République: une révision critique. *Gladius*. 2001. Vol. 21. P. 167–182.
- Cagniat, P. The Late Republican Army (146–30 BC). A Companion to the Roman Army. Ed. P. Erdkamp. Oxford : Blackwell, 2007. P. 80–95, p. 86
- Cowan R. Roman Battle Tactics 109BC–313AD. Oxford : Osprey Publishing, 2007. 64 p.
- Cowan R. Roman Legionary 109–58 BC : The Age of Marius, Sulla and Pompey the Great. Oxford: Osprey Publishing, 2017. 64 p.
- Delbriuk H. Istoria voennogo iskusstva. Antichnyi mir. Germantsy. Smolensk : Rusich, 2003. 480 s.
- Erdkamp P. The transformation of the Roman army in the second century BC. War and territory in the Roman world / Guerra y territorio en el mundo romano. Toni Naco and Isaías Arrayás (ed.). BAR International Series 1530. Oxford : John and Erica Hedges Limited, 2006. P. 41–51.
- Faszcza M. N. Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88–30 przed Chr.). Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2014. 270 s.
- Faszcza M. N. O reformie, której nie było (Andrzej Graczkowski. O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.). Zabrze-Tarnowskie Góry : Infort Editions, 2019. 559 s.). SAMAI V, 2020. S. 196–208.
- Faszcza M. R. "Reformy Mariusza" i ich prawdziwi autorzy. *Nowy Filomata*. 2002. № 1. S. 77–86.
- Gauthier F. Financing War in the Roman Republic 201 BCE–14 CE. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal : McGill University, 2015. 263 p.
- Gauthier F. The Changing Composition of the Roman Army in the Late Republic and the So-Called "Marian-Reforms". *The Ancient History Bulletin*. 2016. Vol. 30. № 3–4. P. 103–120.
- Gilliver C. M. The Roman Art of War. Gloucestershire : Tempus Pub Ltd, 2001. 192 p.
- Graczkowski A. O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.). Zabrze-Tarnowskie Góry : Infort Editions, 2019. 559 s.
- Kantor G. Voennoe isskustvo Drevnego Rima. Voennaia mysl antichnosti : Sochineniia drevnegrecheskikh i vizantiiskikh avtorov. M. : OOO Izdatelstvo «AST»; SPb. Terra Fantastica, 2002. S. 494–534.
- Keppie L. The Making of the Roman Army : from Republic to Empire. London : Batsford, 1984. 288 p.
- Kozlenko A. V. Byla li voyennaya "reforma Mariya"? Listapadovskiye sustrechi-8: zb. art. pa materyialakh Mizh. navuk. kanf. ugonar. akaemikav M. M. Nikolskaga i U. M. Pertsava. – Vypusk 8. – Minsk : BDU, 2011. – S. 72–77.
- Łuć I. Od fortes milites do muli Mariani – fenomen siły fizycznej żołnierzy wojsk rzymskich w okresie republiki rzymskiej. *Res Historica* : czasopismo Instytutu Historii UMCS. 2018. № 46. S. 29–54.
- Matthew C. A. On the Wings of Eagles : The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2010. XVII, 102 p.
- Merkulov I. V. K voprosu o reforme Gaya Mariya v Rime (I v. do n. e.). *Vestnik VolGU*. 2006. Vyp. 5, Seriya 9: Issledovaniya molodykh utsenykh. S. 16–23.
- McCall J. The Cavalry of the Roman Republic. London : Routledge, 2002. 208 p.
- Nagy B. J. Maniples to Cohort : An Examination of Military Innovation and Reform in the Roman Republic. A thesis presented to the Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College in partial fulfillment of the requirements for the degree. Master of military art and science : Military Science. Fort Leavenworth : Create Space Independent Publishing Platform, 2015. 128 p.
- Oliinyk M. Vnesok Haiia Mariia u profesionalizacii rym'skoho viiska. *Problemy humanitarnykh nauk*. 2016. № 38. S. 191–218.
- Oliinyk M. Taktychni novovvedenniia iak skladova viisikovoi reform Haiia Mariia. Suchasnyi ruh nauky : tezy dop. VIII mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferencii. T. 2 (m. Dnipro, 3–4 zhovtnia 2019 r.). Dnipro, 2019. S. 628–631.
- Parker H. M. D. Legiony rzymskie. Oświęcim : Napoleon V, 2013. 158 s.
- Rankov B. Military forces. The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. Volume II : Rome from the Later Republic to the Later Empire. Ed. P. Sabin, H. Van Wees, M. Whitby. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 30–75.
- Sage M. The Army of the Roman Republic : From the Regal Period to the Army of Julius Caesar. Barnsley : Pen & Sword Military, 2018. 332 p.
- Sekunda N. Republican roman army 200–104 BC. Oxford : Osprey Publishing, 1996. 48 p.
- Taylor M. J. Tactical Reform in the Late Roman Republic : The View from Italy. *Historia*. 2019/1. № 68. P. 76–94.
- Zhekov Zh. Reformata na Hai Marii – mytove i realnost. Belgariia, belgarite i Evropa. Nauchna konferenciia 31 oktombri 2019, Velike Ternvo. S. 9–26.
- Zhmodikov A. Roman Republican Heavy Infantrymen in Battle (IV–II Centuries B.C.). *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2000 № 49/1. P. 67–78.